

İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası ve Literatür Değerlendirmesi

Mehmet KARAKUYU* - Saadet Tuğçe TEZER** - Hatice BALIK***

I. Giriş

İSTANBUL, tarihte üç büyük imparatorluğa başkentlik ve çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapmış yedi tepeli eşsiz coğrafyaya¹ sahip bir şehirdir. Sahip olduğu coğrafi özellikleri, üzerinde yaşamış medeniyetlerin kültürleri ve fiziki mekanın kullanma biçimleri, tarihsel süreç içerisinde İstanbul şehrinin topoğrafyasını şekillendirmiş, büyük ölçüde dönüştürmüştür. Şehrin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede şehirde yer alan meskenler, anıtsal yapılar, yeşil alanlar ve şehrin ulaşım özellikleri; ev sahipliği yaptığı her medeniyete ait dönemde, dönemin karakteristiğini yansıtacak şekilde zenginleşerek günümüz İstanbul topoğrafyasını oluşturmuştur. Mekansal katmanların üst üste gelmesiyle gerçekleşen bu gelişme süreci, İstanbul'da mekanın ikinci ve üçüncü boyutlarında kimi zaman çok farklı form ve yüksekliklerle, kimi zaman ise birbirine benzer form ve yüksekliklerle meydana gelmiş; sonuçta İstanbul topoğrafyası sürekliliğini koruyarak gelişmiş ve bugünlere ulaşmıştır. Başka bir deyişle günümüz İstanbul topoğrafyası, farklı medeniyetlerin ve halkların katkılarıyla bugünkü halini almış ve bir medeniyet merkezi olmuştur.

İstanbul'un tarihsel gelişimi ve bu alan üzerinde medeniyetler kurmuş insan toplulukları incelendiğinde ilk kalıntıların çok eskilere dayandığı görülmektedir. Ancak İstanbul topoğrafyasının ana omurgasının oluşumu M.Ö.

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Bölümü

1 İstanbul'un coğrafi özellikleri ve güzelliğini Busbecq şu sözlerle dile getirmiştir: "Kentin kurulduğu alana gelince, burası sanki dünyanın başkenti olmak üzere doğa tarafından yaratılmış gibidir", Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, çev. E. S. Forster, Oxford, 1968, s. 34.

7000-8000 yıllarına dayanmaktadır.² Bu dönemlerde kurulan yerleşmelerin Marmara Denizi'nin kuzey kıyılarında yoğunlaştığına dair bilgi veren çeşitli kalıntılar mevcuttur. Bu dönemde Küçükçekmece Gölü kıyısındaki Yarımburgaz Mağarası'nın yanı sıra kuzeyde Karadeniz kıyısında Alaçalı ve Ağaçalı yerleşim yerleri de bulunmaktadır.³ Bu kalıntılardan ve o dönemdeki deniz hareketlerine dair tespitlerden çıkarılan sonuç, insanların bu alanlara deniz yoluyla gelip yerleşmeler kurduklarıdır. Mağaraların duvarlarında bulunan gemi figürleri buradaki insan topluluklarının denizcilikle uğraştıkları düşüncesini desteklemektedir. Yani günümüz İstanbul şehri sınırları içerisinde kurulan en ilkel yerleşmeler de dahil olmak üzere denizcilik ve su ile olan ilişkiler bu coğrafyada oldukça önemlidir ve topoğrafyanın şekillenmesindeki en önemli unsurlardan biridir. İstanbul'un deniz ile olan ilişkisi, İstanbul'u gören, yaşayan ya da İstanbul üzerine teması her ne olursa olsun yazınsal ürüne ortaya koyan bilim insanlarının üzerinde durduğu bir konudur. Bu ilişkiyi Prof. Dr. Doğan Kuban şu sözlerle ifade etmektedir: "İstanbul, denizin yarattığı ve yaşam verdiği bir kenttir. Surları, anıtları, sarayları, kiliseleri ve camileriyle iki deniz arasında dev bir geminin teknesi gibi yükselir."⁴

İstanbul'un kent tarihi de topoğrafyası gibi özeldir. Büyük depremler, yangınlar ve savaşlar geçirmiş bu kentte büyük medeniyetlerin izlerini taşıyan mimari yapılar ve sanat yapıları yıkılmış, yakılmış, toprak altında kalmış; büyük ölçüde insan eliyle tahrip edilmiştir.⁵

Her dönemde önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan İstanbul'un tarihî topoğrafyasının yapısı ve oluşum süreci dönemler halinde incelendiğinde daha iyi anlaşılabilir. Bu nedenle bu çalışmanın ilk bölümünde genel olarak şehrin tarihsel topoğrafyasıyla ilgili bilgiler dönemler halinde verilmiş ve ikinci bölümünde bu dönemlerle ilgili literatür değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu bağlamda İstanbul'un tarihsel topoğrafyası üç dönem halinde incelenmiştir. Bunlar; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir. Çalışma mekan olarak dünyanın en önemli şehirlerinden biri olan İstanbul'u ve zaman olarak da çok uzun bir süreyi kapsadığından; ancak bazı önemli noktalara ve çalışmalara yer verilebilmiştir.

2 Ufuk Esin, *İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri*, Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazıları, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, s. 51-71.

3 Zafer Toprak, Edhem Eldem, *Kıtaların, Denizlerin, Yolların, Tacirlerin Buluştuğu Kent İstanbul*, çev. Adair Mill, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1997.

4 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, çev. Zeynep Rona, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 11.

5 Bu konuya Prof. Dr. Doğan Kuban şu şekilde açıklama getirmektedir: "5. yüzyıla ait Geç Roma kenti, bugünkü İstanbul'un 3-5 m altındadır", *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, s. 14.

II. İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası

A. Bizans İmparatorluğu ve Konstantinopolis

Büyük Roma İmparatorluğu döneminde 337–395 yılları arasında Akdeniz ticaretinin ve imparatorluğun doğu bölgesinin merkezi haline gelen Bizantion, Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik güç kaybederek 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur.⁶ Daha önce 330 yılında İmparator Konstantin'in isteği üzerine "Nova Roma (Yeni Roma)" ismiyle Roma İmparatorluğu'nun başkenti yapılan İstanbul'un adı imparatorun ölümünden sonra onun anısına Konstantinopolis'e dönüştürülmüştür. Şehir tarihçilerine göre Konstantinopolis kenti, Roma mimarlık tarihinin en görkemli şehirlerinden biridir. Bu dönemde Hristiyanlığın tümüyle kabul edilmesi mimari yaklaşımları çok fazla etkilememiş; antik çağ mimari mirası Doğu Roma'da da uzun bir süre etkisini sürdürmüştür. Kent özellikle I. Justinianos döneminde en parlak günlerini yaşamış; şehircilik ve mimari açılarından üstün nitelikli eserlere mekan oluşturmuştur.⁷ II. Theodosios döneminde artan nüfus miktarıyla şehir alanı büyümüş, 6 km²'den 14 km²'ye çıkmış, idari olarak şehir 14 bölge ve 322 alt birime bölünmüştür. Bunun yanında yine bu dönemde artan nüfus miktarıyla beraber konutların çoğalması nedeniyle bazı kısıtlamalara gidilmiş ve bu durum yasalarla desteklenmiştir. Bu kısıtlama ve yasalar, oturma koşullarını ve yeterli olmayan su koşullarını düzenleme, kent görüntüsüne estetik nitelik kazandırma gibi kuralları kapsamaktadır.⁸

Bizans İmparatorluğu döneminde yedi tepenin şekillenışı, Roma döneminde benzer şekilde olmuştur. Tepeler üzerine büyük çoğunlukla anıtsal nitelik taşıyan dinî yapılar yerleştirilmiş, topoğrafya ve yapılaşma uyumlu bir biçimde genişleyen kenti beslemiştir. Daha önce bahsedildiği üzere, yedi tepe, İstanbul'un yerleşime konu olduğu tarihten itibaren her dönemde önemini korumuş ve yerleşmenin gücünü temsil eden bir vurgu malzemesi olmuştur. Bu dönemde dini yapılar (kiliseler) ve meydanlar mekânda sürekliliği sağlayacak şekilde kurgulanmış ve yedi tepe fiziksel olarak bu doğrultuda bir gelişim göstermiştir. Yedi tepe üzerinde bu dönemde yer alan önemli yapı ve alanlar Ayasofya Kilisesi, Mese Aksı ve üzerindeki anıtsal yapılar, Milyon Taşı, Constantinus Forumu, Teodosius Forumu, Bovis Forumu olarak belirtilebilmektedir. I. Konstantin'in kentin yedi tepesini esas alarak belirlediği Mese güzergâhı, kentin tarihi boyunca aynı kalarak önemini korumuştur.⁹

6 Bazı kaynaklar, Bizans İmparatorluğu diye bir imparatorluğun hiç var olmadığını, yalnızca merkezi Konstantinopolis olan bir Roma devletinin söz konusu olduğunu söylemektedir... Konstantinopolis, birbirinden farklı öğelerin kaynaştığı bir potadır. Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, s. 67-68.

7 Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 68-69.

8 Şölen Çöl, "İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası", 13.09.2010, <http://solencol.com/images/ist-tarihhitopoğrafya.pptx>

9 Zafer Toprak, Edhem Eldem, *Kıtaların, Denizlerin, Yolların, Tacirlerin Buluştuğu Kent İstanbul*; Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 70-71.

Doğu Roma döneminde kentin topoğrafyasına yapılan müdahaleler, dini ve anıtsal yapılar ile kentin gücünü simgeleyen görkemli yapılar üzerinde yoğunlaşmıştır. Şehrin duvarlarının önceki dönemlerde olduğundan daha güçlü hale getirildiği, yönetim yapılarının anıtsal görüntüleriyle kent yönetiminin gücünü temsil ettiği, Hristiyanlığın inanç yapılarının şehrin birçok yerinde konumlandığı ve Mese Aksı'nın öneminin artarak devam ettiği; bu dönemin topoğrafya müdahaleleriyle ilgili olarak yapılabilecek başlıca yorumlardır.

Bizans İmparatorluğu döneminde İmparatorluk sarayı olarak inşa edilen Büyük Saray, Hipodrom ve Marmara Denizi arasındaki bölgeyi içine alan geniş bir sahayı kapsamaktadır. Söz konusu alan, günümüze kadar çeşitli binalar ve farklı etkinlik alanları ile genişletilerek geliştirilmiştir. Büyük Saray, deniz kıyısında bir iskele ve Ayasofya yönünde "Khalke Kapısı" olarak adlandırılan bir ana giriş ile kamusal alanlar ile buluşmaktadır. Tarih boyunca yapı malzemelerinin büyük bir kısmı farklı amaçlar için kullanılmak üzere yıkılan bu görkemli yapıdan günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır.¹⁰

11. yüzyıldan itibaren Bizans imparatorları, şehrin kuzey batı köşesinde yapılan bir başka sarayda, Blakherna Sarayı'nda ikamet etmeye başlamışlardır. Sarayın bir cephesi kara tarafı surlarına bitişik durumda olup, Haliç kıyısında da bir imparatorluk iskelesine açılmaktadır. Bu saray kompleksinden günümüze, "Tekfur Sarayı" adı verilen bir pavyon oluşumu dışında bir şey kalmamıştır. Bu döneme ait diğer bir yönetim yapısı, Ayasofya ile Augustaion arasındaki Patrikhane Sarayı'dır.¹¹

İmparator I. Konstantin, Kostantinopolis'i bir "Hristiyan kenti" yapmak için olağanüstü bir çaba harcamış, kendisi de bu dini benimsemiş¹² ve bu dönemin en önemli kilisesi, Ayasofya Kilisesi'ni yaptırmıştır. Yapımına Roma döneminde başlanan kilise, görkemli yapısı ile birinci tepenin merkezi konumunu vurgulamaktadır. Bu dönemden günümüze kadar gelen en eski manastır, şehrin güney batı köşesinde bulunan Studios Manastırı'dır. Bizans'ın din, sanat ve politika hayatında büyük bir rolü olan bu manastır 454-463 yıllarında kurulmuştur. Manastıra ait sarnıç ve Hellenistik üslupta yapılan bir bazilikası olan kilisesi İmrahor İlyas Bey Camii adıyla günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Döneme ait diğer bir önemli manastır ise, Haliç'e hakim bir alanda XIII. yüzyılda kurulan Pantokrator İsa Manastırı'dır. Kilisesi birbirine bitişik üç yapıdan meydana gelmiş olan bu manastır, bugün Zeyrek Camii olarak kullanılmaktadır.¹³

10 İBB Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu, 2005.

11 İBB Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu, 2005.

12 Şölen Çöl, "İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası", 13.09.2010, <http://solencol.com/images/ist-tarihitopoğrafya.pptx>

13 İBB Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu, 2005.

Kamusal alan olarak Roma dönemi ve öncesinde yapılan büyük forumlar¹⁴ Bizans devri boyunca orijinal durumlarını koruyamamışlar ve kısa süre içerisinde yıkılmışlar veya hasar görmüşlerdir. Bu döneme ait yapı ve meydanlardan yalnızca Ayasofya ile Büyük Saray arasında uzanan Augustaion Meydanı uzun süre önemini muhafaza etmiştir. Roma döneminde yapımına başlanan Hipodrom kentnin günlük yaşamında büyük yer tutan bir toplanma ve aktivite alanı olarak bu dönemde de varlığını sürdürmektedir.¹⁵ Bizantion döneminde temeli atılan Mese yolu, Bizans dönemine gelindiğinde geliştirilerek Konstantinopolis'in ana omurgasını oluşturur hale gelmiştir. Augustaion Forumu'ndan başlayan Mese Aksı, Milyon Taşı'ndan sonra batıya doğru uzanarak Konstantinus Forumu'ndan geçmekte ve Teodosius Forumu'nda sonlanmaktadır.¹⁶

Bizans İmparatorluğu'nun düşmanı olan Batılı Haçlı orduları, 1024 yılında Konstantinopolis'i ele geçirmiş, burada Latin İmparatorluğu'nu kurmuş ve birçok yapıyı tahrip etmişlerdir. Bunun yanında yine bu dönemde birçok kilise ve manastır dinî inanç farklılıklarından kaynaklanan bakımsızlık nedeniyle yıkılmıştır.

B. Osmanlı İmparatorluğu'nun Başkenti İstanbul

İstanbul'un 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine geçmesi ve 1457 yılında imparatorluğun başkenti olmasıyla kentnin fiziksel ve sosyal yapısında, makroformunda, kentnin yakın ve uzak çevresiyle olan ilişkilerinde değişimler meydana gelmiştir. Ancak bu değişim kentnin yıkılıp yeniden yapılanması şeklinde değil; var olanı koruyup geliştirerek ya da yapıların işlevlerini değiştirerek olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra fiziki mekan ve fonksiyonel değişimin başlangıcı Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesiyle olmuştur. Havariyun Kilisesi üzerine de Fatih Külliyesi inşa edilmiştir. Bu değişimler Türk imajının yerleşmesini sağlamaya yönelik olarak atılan stratejik adımlar olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Roma ve Bizans imparatorluklarından farklı bir örgütlenme yapısının olması, İslâm kültürünün etkisi ve diğer sosyolojik sebepler nedeniyle İstanbul'da kentsel gelişim ve kente eklenilen yapıların ölçeği dönemin önemli dünya kentleriyle kıyaslandığında farklı olmuştur. Bunun dışında bu dönemde kent güvenliği kaygısı ortadan kalktığından dolayı sur dışına, Haliç ve Boğaz boyunca yerleşimler başlamıştır. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yarım milyonluk nüfusa sahip İstanbul, Avrupa'nın en büyük kentlerinden biri iken, bu büyüklük diğer büyük Avrupa kentlerinde olduğu gibi fizik mekanda kurgulanan anıtsal yapılarla temsil edilmemiştir.¹⁷ Bir Roma kenti özelliği taşıyan İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu ile İslâm

14 "Forum", kelime anlamı olarak meydan ve toplanma alanı manalarına karşılık gelmektedir.

15 İBB, Tarihî Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu, 2005; Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, s. 74-75.

16 Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 69-70.

17 Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 5.

kenti özellikleri hayat bulmaya başlamıştır. Hükümdarların ve imparatorluğun gücü Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi forumlarda, tiyatrolarda değil, külliyelerde ortaya konmuştur.

Fetihten sonra İstanbul'un kentsel mekan kurgusunda değişimler yaşanmıştır. Bunda bilinçli bir şekilde arttırılan nüfusun etkisi, imparatorluğun en güçlü ve en zayıf dönemlerine tanıklık etmiş olması ve Türk-İslâm kültürünün etkisi bulunmaktadır. Topoğrafya, silüet ve kentin fonksiyon alanlarındaki değişim, birbirleri ile olan etkileşimler bu kapsamda ele alınmaktadır. İstanbul şehri, bu dönemden sonra, XIX. yüzyılın başlarına kadar mekansal büyüme bakımından kentin kara yönünde sınırlandırılması ve büyümenin kıyıları izlemesi şeklinde ikili karakter taşımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kentteki konut dokusu değişmeye başlamıştır. Yapı malzemesi olarak ahşap tercih edilmiştir.¹⁸ Konut alanları içerisindeki ulaşım yüzeyleri çıkmaz sokaklar¹⁹ şeklinde gelişim göstermiş ve sokaklar cumbalı konutlarla tanımlanarak özgün bir kimlik kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı İstanbul'da kentsel mekana yansımıştır. Şehir içerisinde Türk, Rum, Ermeni, Hristiyan, Müslüman, Yahudi topluluklar iskân edilmiştir. İstanbul'da mahalle birimlerinin konumlarını ve topoğrafyanın şekillenişini sosyo-ekonomik düzey değil, bu kozmopolit yapı belirlemiştir.²⁰

XVIII. yüzyıl itibariyle yoksullaşmaya başlayan İstanbul'da, XIX. yüzyıla gelindiğinde artık İstanbul yani "eski İstanbul"²¹ topoğrafyası çıkan yangınlarla zarar görmüş ve değişime uğramıştır. Ahşap mimari eserler yok olmaya başlamış; yerini kâgir yapılara bırakmıştır. Aksaray, Kumkapı, Unkapanı, Fener, Balat, Samatya gibi geleneksel semtlerdeki yol dokusu zarar görmüştür ve özgün yapısını kaybetmiştir. Yeşil alanlar azalmış ve bu alanlarda konut fonksiyonu yer almaya başlamıştır.²²

18 Ahşabın tercih edilme sebebi ucuz olması, inşasının kolay olması, deprem korkusu, kırsal alışkanlıklar ve İslam kültürünün "fâni dünya" ideolojisidir. Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 18.

19 Fransızca Cul-de-sac kelimesi Türkçede küldesak olarak kullanılmakta ve çıkmaz sokak anlamı taşımaktadır.

20 Avrupa kentlerinde mahalle birimleri sosyo-ekonomik düzeye göre konumlanmıştır. Alt gelir grupları ve üst gelir grupları farklı komşuluk birimlerinde ikamet etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'da alt ve üst gelir grupları aynı komşuluk birimleri içerisinde yan yana fakat farklı nitelikteki konutlarda ikamet etmişlerdir. Mahalle birimlerinin ayrımları sosyo-ekonomik yapı değil, milliyet oluşturmuştur. İlhan Tekeli, "Urban Patterns in Anatolia: Organization and Evolution", *Conservation as Cultural Survival, The Aga Khan Award for Architecture*, 1980, s. 15-26.

21 1950'li yıllarla beraber başlayan sanayileşme, ülke genelindeki bölgeler arasındaki eşitsizlikler, diğer sosyal ve politik sebeplerle İstanbul çok yoğun bir şekilde nüfus almış ve kontrolsüz bir gelişim göstermiştir. Kentsel büyüme çeperlere kadar ulaşmıştır. "Eski İstanbul" ile tarif edilen, günümüzde istenmeyen büyüklüğe ulaşan 12 milyonluk İstanbul şehri değildir. "Eski İstanbul"u sur içi (Fatih), sur dışı (Eyüp ve Kâğıthane), Galata ve Üsküdar oluşturmaktadır.

22 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılan ya da onarılan anıtsal nitelikteki yönetim yapıları, dinî yapılar ve kentin ortak belleğinde yerini alan eserler topoğrafyanın özgün bir biçimde şekillenmesine katkıda bulunmuş ve bu dönemde özellikle yedi tepeli kent ve silüet olgusu vurgulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yedi tepenin kurgulanış biçiminde Roma ve Bizans dönemlerine benzer yaklaşımlar sergilenmiştir. Yükselteler üzerine inanç yapıları ya da anıtsal nitelik taşıyan yapılar inşa edilmiştir ve böylece İstanbul'un silüeti ve topoğrafyası mimari değer taşıyan eserlerle şekillenmeye devam etmiştir.

Tarihin her döneminde kentin kamusal merkezini oluşturan, Tarihî Yarımada'nın burnunda bulunan ve kırk metre yüksekliğe ulaşan birinci tepe kentin her alanının gözlemlenebildiği bir alandır. Topkapı Sarayı'nı da içine alan Sarayburnu, Ayasofya ve Sultanahmet meydanları ile tanımlanan tepenin yamaçları ve etekleri anıt eserlerle bezenmiştir yani mekansal süreklilik saray-cami-cami/meydan kurgusuyla sağlanmıştır. Ayasofya Camii, Sultanahmet Camii ve Topkapı Sarayı gibi anıtsal odakları ve bu odakların silüet üzerindeki etkisini, Küçük Ayasofya Camii, Sokullu Mehmet Paşa Camii, Gılman-Has Sarayı, Sepetçiler Kasrı, İncili Köşk, Mermer Köşk, Yalı Köşkü vurgulamıştır.²³ Kıyı alanları ise yer yer kaybolan şehir duvarları ile tanımlanmıştır.²⁴

İkinci tepe, elli metre yükseklikte bulunan üçüncü tepenin doğuya doğru uzantısının oluşturduğu tepedir. Birinci tepeden on metre yükseklikte bulunan bu tepe üzerinde bulunan anıt eserler, Mese-Divanyolu Aksı üzerinde sıralanmış ve tepenin kentsel kurgusu bu aksın iziyle oluşmuştur. İkinci tepe kentin ticaret ağının ve deniz ticaretinin karadaki merkezi olması ile ön plana çıkmaktadır. Ticaret fonksiyonunun alanda gelişmiş olması ve bölgenin bu doğrultuda doğan ihtiyaçları, fizik mekanın bu doğrultuda şekillenmesine sebep olmuş; bölge hanlar ve depolarla beraber kurgulanmıştır. Bu tepe Haliç'in uzmanlaşmış iskelelerine açılarak kentin ambar kapısını oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ticaretin kalbi olan Kapalıçarşı kentte ilk inşa edilen Osmanlı yapılarından. Tepeye Haliç'ten bakıldığında bu tepenin üstünde kurulmuş olan Nuru Osmaniye Camii ve tepenin yamaçlarında Yeni Cami, Rüstem Paşa ve Mahmut Paşa camileri yer almaktadır.²⁵

Sarayburnu'ndan yükselen sırt, dördüncü beşinci ve altıncı tepelerin bulunduğu sırttan, üçüncü tepenin batısındaki sırt ile ayrılmaktadır. Üçüncü tepe kırk metrelik bir yüksekliğe sahiptir. Bir, iki, üç ve dördüncü tepeleri içine alan ve kent silüetini oluşturan anıt eserleri üzerinde taşıyan platformla çevrelenmiştir. İstanbul kent silüetinin en önemli öğelerinden biri ve Mimar Sinan'ın yapıtı olan Süleymaniye Camii ve diğer bir eseri olan Şehzade Camii

23 Bu yapılardan İncili Köşk, Mermer Köşk, Yalı Köşkü günümüze ulaşamamış yapılardır.

24 Sercan Özgencil Yıldırım (ed.), Dilay Güney, *Uygurhıklar Beşiği Kent Belleği / Mekânsal Süreklilikler İstanbul*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2008, s. 25-37.

25 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *a.g.e.*, s. 41-52.

de üçüncü tepe üzerinde bulunmaktadır.²⁶ Üçüncü tepede Süleymaniye Külliyesi, Beyazıt Külliyesi ve Beyazıt Meydanı olmak üzere üç kentsel odak bulunmaktadır. Bu odakların yanı sıra üçüncü tepede bulunan diğer önemli eserler kiliseden camiye çevrilen Kalenderhane ve Bodrum camileridir.

Kentin birinci ve ikinci tepeleri birbirinden bir vadi ile ayrılmaktadır ve bu vadi boyunca Valens Kemerini uzanmaktadır. Kentin üçüncü ve dördüncü tepelerini bu kemer birbirine bağlamaktadır. Dördüncü tepenin kentsel odağı, Havariyyun Kilisesi'nin yerine inşa edilen Fatih Camii'dir. Bu tepe, Fatih Camii etrafında yerleşen konut alanlarından, medrese ve mescitlerden oluşmaktadır. Dördüncü tepe üzerinde kiliseden camiye çevrilmiş yapılar mevcuttur. Bu alanda günümüze kadar ulaşamayan kiliselerin de var olduğu bilinmektedir.²⁷

Beşinci tepe elli metre yüksekliğe sahiptir ve anıt eserler artı elli kotuna yerleştirilmiştir. Bu tepenin kentsel odakları Yavuz Sultam Selim Camii ve daha önce bir kilise olan ve eski bir sarnıç üzerinde kurulan Fethiye Camii'dir. Beşinci tepe üzerinde kilise işlevi değiştirilmeyen Panagia Mukhlitissa Kilisesi ve Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin merkezi olan Aya Yorgi Fener Kilisesi bulunmaktadır. Bu alan Rumların yoğun olarak yaşadığı bir alan olarak gelişmiştir. Beşinci tepe üzerinde kurulmuş eserlerden günümüze kalan diğer önemli yapılar İsmail Ağa Camii, Medresesi ve Molla Murat Kütüphanesi'dir. Beşinci tepe kent belleğinde önemli bir yeri olan, sivil mimari örnekleriyle öne çıkan Fener bölgesini de kapsamaktadır ve bu tepenin Haliç kıyıları ile bağlantıları kuvvetlidir. Dik yokuşlardan Haliç kıyılarına inilebilmektedir ve bu yokuşların başlangıç noktalarını deniz surları oluşturmaktadır.²⁸

Dördüncü tepeden itibaren yükselerek devam eden sırt üzerinde bulunan altıncı tepe, yetmiş metre ile eski İstanbul'un en yüksek kotuna sahiptir ve bu noktada kara surları ile birleşmektedir. En yüksek noktada Edirnekapi Mihrimah Camii yer almaktadır. Altmış metre kotunda devam eden Kara surları bu tepayı tanımlamaktadır. Bu tepenin diğer kentsel odağı Bizans döneminden kalma Tekfur Sarayı ve Kariye Camii'dir. Tepenin etekleri konut alanlarından oluşmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde törenlerin yapıldığı Edirne Kapı altıncı tepede bulunmaktadır. Tepede yer alan diğer önemli eserler de Aya Dimitri Sarmaşık Kilisesi, Merdivenli Hamam, Ekmekçi Muhyieddin Camii ve Hatice Sultan Mescidi'dir.²⁹

Kentin yedinci tepesi, Likyus Deresi ile diğer tepelerden coğrafi olarak ayrılmaktadır. Bizans döneminde İmparatorluğun giriş kapısı olarak kullanılan Altın Kapı ve Yenikapı Limanı ile olan ilişkileri tanımlamaktadır. Burası konut fonksiyonunun hakim olduğu bir tepedir ve tepenin önemli yapıları, daha önce bir kilise olan Koca Mustafa Paşa Camii, Haseki Darüşşifası ve İmaret,

26 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *a.g.e.*, s. 57-62.

27 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *a.g.e.*, s. 73-81.

28 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *a.g.e.*, s. 85.

29 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *a.g.e.*, s. 91-99.

Haseki Sultan Camii ve Bayrampaşa Mescidi'dir. Yedinci tepenin batı sınırı İstanbul kara surları oluşturmaktadır. En önemli iki sur kapısı da bu tepe üzerinde yer almaktadır.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yeşil alanlar, dönemin diğer büyük dünya kentleriyle kıyaslandığında kent içerisinde farklı bir biçimde konumlandırılmıştır. Yeşil alanlar kamu kullanımına açık, büyük yeşil alanlar olarak değil, özel mülkiyete konu olan küçük yeşil bahçeler ya da cami avlularındaki yeşil alanlar olarak kentte dağılmıştır. Bu durum XVIII. ve XIX. yüzyıllarda değişim göstermeye başlamış ve kent genelinde çayırıklardan oluşan mesire alanları kurgulanmıştır. XIX. yüzyıl, İstanbul'da her semtin mesire alanına kavuştuğu bir dönem olmuştur.³¹

İstanbul'un tarihî topoğrafyasının ve özellikle silüetinin oluşmasında fetihinden sonra kente eklenen külliye ve anıtsal nitelikteki camilerin rolü oldukça önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılan külliyelerin en önemli özelliği kamu kullanımı için inşa edilmiş; içine kapalı yapılar olmalarıdır. Külliye planlarında camiler genellikle külliyenin merkezinde yer almaktadır ve külliye içerisine yapılan diğer fonksiyonel yapılar camiye göre konumlandırılmaktadır. Anıtsal camiler, Sultanahmet, Süleymaniye, Beyazıt, Fatih, Yavuz Selim, Mihrimah Sultan, Eyüp Sultan külliyesi kentin karakteristiğini silüetle yansıtmaktadır.³²

Ayasofya Camii, İstanbul'un fethinin bir sembolü olarak görülmektedir. Mimarisi, ihtişamı ve fetihten sonra inşa edilen camilere esin kaynağı olması ile kent belleğinde yerini almıştır. 916 yıl kilise olarak kullanılan ve Bizans döneminde bir harabeye dönen bu mabet, Fatih Sultan Mehmed zamanında onarılarak camiye çevrilmiş ve 481 yıl cami olarak kullanılmıştır. Ayasofya Camii'ne çok fazla müdahale edilmemiş, sadece cami içerisindeki mozaik ve resimlerin üzerleri örtülmüştür. İlki Fatih, ikincisi Beyazıt zamanında olmak üzere camiye iki minare eklenmiş, daha sonra da Mimar Sinan tarafından iki minare daha eklenerek toplam dört minareye sahip olmuştur. Ayasofya kullanım biçimi ve hakkında söylenen rivayetlerle³³ dinî bir sembol olsa da, aynı zamanda dönemin siyasal olaylarının ve bir anlamda dönemin şehircilik ilkelere³⁴ de sembolü haline gelmiştir.³⁵

30 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *a.g.e.*, s. 101-109.

31 Güçlü Örer, "İstanbul'un Kentsel Kimliği ve Değişimi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993, s. 81.

32 Eser Yüceci, *Haliç Silüetinin Oluşum-Değişim Süreci*, İstanbul: Haliç Belediyeler Birliği Yayınları 1, 2001, s. 8.

33 Mabedin ilk inşa tarihinin 324-337 yılları arasında olduğu ileri sürülmektedir. Yıkılan ve günümüze hiçbir kalıntısı ulaşmamış eser, 415 yılında yeniden inşa edilmiştir. Bu eserin de yıkılması üzerine 523 yılında İmparator Justinianus tarafından yeniden ve daha görkemli olarak yapılmak istenmiştir. Günümüze ulaşan yapı, 523 yılında inşa edilen yapıdır.

34 Yavuz Sultan Selim halifelliğini Ayasofya'da ilan etmiştir.

35 Aynı dönemde dünyada yaşanan gelişmelerle kıyaslandığında fetihten sonra anıt eserlerin tahrip edilmemesi ve yıkılıp yeniden yapılmaması, korunarak geliştirilmesi ve sadece işlevinin

Roma kenti karakteristiğinin en önemli unsurlarından biri anıtsal nitelikteki kamusal meydanlardır. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle beraber sosyal ve fiziksel bir yaşama alanı olarak önem kazanan meydan-forum kullanma alışkanlıklarından vazgeçmeye başlamıştır. Daha öncesinde halkın yoğun olarak kullandığı meydanlar, sosyal yaşam biçimi, avlulu konut tipolojisi ve hane hayatı, “kadın mahremiyeti” gibi olgularla önemini yitirmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydanların kamusal işlevini külliyeler almaya başlamıştır. Ancak kent içerisinde daha öncesinde gelişmiş olan önemli meydanlar korunmuş ve Türk-İslâm kültürü ile yeniden ele alınmıştır. Bu dönemdeki anıtsal kompleksler kentin eski ulaşım aksına ve bu aks üzerinde gelişen forumlar çevresine yerleşmişlerdir. Bu kapsamda İstanbul’un en önemli meydanları olarak At Meydanı ve Beyazıt Meydanı üzerinde durulması gerekmektedir.

At Meydanı Osmanlı İmparatorluğu döneminde korunmuş, fakat işlev değiştirme uygulamaları ve İslâm kültürünün yansımaları bu önemli meydana da kendini göstermiştir. Sultanahmet Camii ve Hürrem Sultan Hamamı inşa edilmiş; Hipodrom da bir Türk sporu olan ciridin oynandığı At Meydanı’na dönüştürülmüştür. Bu meydan aynı zamanda düğün ve sünnet törenleri, kandil kutlamaları ve Ramazan eğlencelerinin de kutlandığı bir meydan olarak kent içerisindeki rolünü üstlenmiştir. XIX. yüzyılın başında meydanın çevresindeki tüm yapılar yıkılarak ismi Sultanahmet Meydanı olarak değiştirilmiştir ve park alanı olarak işlevlendirilmiştir.³⁶

Beyazıt Meydanı doğusunda bulunan Beyazıt Camii, kentin önemli toplanma-dağılıma noktalarından biridir. Beyazıt Meydanı’ndaki yaya akışı Divan-yolu ve Kapalıçarşı ile sağlanmaktadır.³⁷

İstanbul’un fethinden sonra kente ilk eklenen yapıardan biri İstanbul’da ticaretin günümüzde dahi kalbi sayılan Kapalıçarşı’dır. Kapalıçarşı hakkında görüşlerini Braudel şu sözlerle ifade etmektedir: “Kent eğer hareketin mekanı olarak tanımlanırsa, kentlerde hareket ticaret yoluyla oluşur... İstanbul’un kalbi, Kapalıçarşı’dır.”³⁸ Kapalıçarşı’nın dışında Forum Tauri’nin doğusunda “Büyük Bedesten” ve “Kürkçüler Hanı” ile bir çarşı oluşturulmuştur.³⁹

Geniş bir alan üzerinde kurulu olan bu yapıda toplamda 4000 adet ticaret birimi bulunmaktadır. Yapının mimari üslubu Osmanlı’ya ait olsa da bu yapının bazı kısımlarının Bizans İmparatorluğu döneminde yapıldığı iddia

---

değiştirilmesi modern bir yaklaşım olarak kabul görmektedir. Aynı zamanda Ayasofya için yapılan bu uygulama bir model olmuştur ve kent genelinde meydanlara ve diğer yapılara benzer yaklaşımlarla müdahale edilmiştir.

36 Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.

37 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *Uygurluklar Beşiği Kent Belleği / Mekânsal Süreklilikler İstanbul*, s. 64.

38 Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi’nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 1993, c.1, II.

39 Şölen Çöl, “İstanbul’un Tarihsel Topoğrafyası”, 13.09.2010, <http://solencol.com/images/ist-tarihitoğrafya.pptx>

edilmektedir. Üzeri kapalı bir yapı olduğundan ve geceleri kapıları kapandığından güvenilir bir ticaret alanı olarak benimsenmiş; en değerli malların alınıp satıldığı bir alan olarak uzmanlaşmıştır.⁴⁰ Kentin diğer büyük çarşısı Mısır Çarşısı'dır. 1664 yılında yapılan bu çarşının bulunduğu alanda da daha öncesinde Bizans'tan kalma bir çarşının bulunduğu iddia edilmektedir. Bu çarşının toplam altı adet kapısı bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde her türlü ilaç ve baharatın satıldığı bir alan olarak uzmanlaşmıştır. İki büyük yangın atlatan çarşı 1940 yılında tadilat görek günümüze kadar ulaşmıştır.

Ulaşım araçları ve ulaşım yüzeyleri, kentlerin makroformunu ve topoğrafyasını etkileyen ve şekillendiren en önemli unsurlardır. Tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş, üç büyük imparatorluğun başkentliğini yapmış İstanbul'da da dünyanın diğer bütün kentlerinde olduğu gibi, ulaşım kentin gelişim süreci açısından oldukça önemlidir. İstanbul kentinin farklı medeniyet katmanları ve bu katmanların karakteristikleri ulaşım yüzeyine yansımıştır. Her dönemin yönetim anlayışı, halkın sosyal hayatı ve ekonomik ihtiyaçlar ulaşım yüzeylerinin kullanım biçimini çeşitlendirmiştir. Klasik Roma döneminde sokak, cadde ve meydanların geniş ve açık olarak kurgulanmasına karşılık, Osmanlı İmparatorluğu döneminde dar ve cumbalı konutlarla tanımlı olması ve çıkmaz sokak olarak kapanması, Murat Belge'nin ifadesi ile "labirentleşmesi"⁴¹ bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un organik bütünlüğünü güçlendirmek ve ulaşımı kolaylaştırmak için köprüler inşa edilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak 1836 yılında *Hayratiye* ve ikinci olarak da 1845 yılında *Galata* köprüsü inşa edilmiştir.⁴²

XIX. yüzyıla kadar deniz ulaşımının kayıkla yapıldığı İstanbul'da 1829 yılında ilk buharlı geminin alınması, 1838'de Haliç'te bulunan tersanelerde gemi yapımına başlanması, 1840'larda Şirket-i Hayriye'nin⁴³ Kabataş-Üsküdar arasında düzenli deniz seferlerine başlaması, merkez alanları, ticaret bölgeleri ve konut alanları arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirmiştir ve bu alanların gelişmesinde etkin rol oynamıştır.⁴⁴

İstanbul, tüm medeniyet katmanları, coğrafyası, mimari eserleri, su ile olan ilişkileri, silüeti ve sosyal yapısıyla dünyada eşi olmayan bir yerleşmedir. Her

40 Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, s. 129.

41 Murat Belge, *a.g.e.*, s. 19.

42 Refik Durbaş, *Galata Köprüsü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

43 1837 yılında yabancı firmalar İstanbul Boğazı'nda ticari amaçlı gemi işletmeye başlamıştır. Bu girişimin ardından Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi de Boğaziçi kıyıları arasında düzenli deniz seferlerine başlamıştır. Daha öncesinde kayıklarla yapılan yolculuğun süresinin yarıya inmesi ve mesire alanlarına ulaşımın kolaylığı talebi arttırmıştır ve bu doğrultuda 1851'de Şirket-i Hayriye (Hayırlı Şirket) kurulmuştur. Şirket-i Hayriye Osmanlı döneminde kurulan ilk anonim şirkettir, <http://www.sirketihayriye.com>

44 Müller-Wiener Wolfgang, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

bir mahallesinde bir özgün nitelik, tarihi bir değer ya da doğal bir güzellik sunmaktadır. Bu kapsamda ele alındığında kentin özgün kimliği ile özelleşen alanları bulunmaktadır. Harem, Çemberlitaş, Laleli, Cağaloğlu, Bab-ı Ali, Çarşılar Bölgesi, Vefa, Süleymaniye, Samatya, Haliç, Cibali, Fener, Balat, Ayvansaray, Unkapanı, Zeyrek, Fatih Çarşamba Mahallesi, Eyüp, Karaköy, Pera, Tarlabası, Fındıklı, Tophane, Boğaziçi, Dolmabahçe, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Baltalimanı, Emirgan, İstinye, Sarıyer, Rumelikavağı, AnadoluKavağı, Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu, Kandilli, Çengelköy, Beylerbeyi, Kuzguncuk, Salacak, Çamlıca, Kalamış, Fenerbahçe ve Adalar bu bağlamda kentin özgün yapılarıyla öne çıkan alanları olmuşlardır.

Tanzimat döneminde yaşanan ekonomik hareketlilik, deniz taşımacılığının gelişmesi ve Şirket-i Hayriye'nin kurulması, İstanbul'un daha öncesinde sayfiye alanı olarak anılan Boğaziçi'ne doğru genişlemesine sebep olmuştur. Boğaziçi'nin topoğrafyasının şekillenmesinde rol oynayan bir diğer unsur, XIX. yüzyılda Osmanlı padişahlarının Boğaziçi'nde yaşamayı tercih etmeleridir. Bu dönemde Yıldız, İhlamur kasırları, Beylerbeyi ve Dolmabahçe sarayları yaptırılmıştır.⁴⁵ Boğaziçi'ni tanımlayan en önemli yapılar ise yalılardır. Yalıların deniz cephelerinin açık olması en önemli özellikleridir.⁴⁶

Galata'nın XIV. yüzyıldan itibaren bir ticaret merkezi olarak gelişme trendi Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine geçtikten sonra da devam etmiştir. Bu önemli merkez, Fatih Sultan Mehmet tarafından dört kadılık bölgeye ayrılan İstanbul'daki kadılık bölgelerden biri olmuştur. Diğer merkezler Suriçi, Eyüp ve Üsküdar'dır. XV. yüzyılda Galata ve Beyoğlu'na bu bölgede yaşayan azınlıklardan dolayı "Kâfiristan"⁴⁷ adı verilmektedir. Daha sonra XVI. yüzyılda Türkler de bu bölgeye yerleşmeye başlamışlar ve böylece kilise ve havranın yanında mescitler de yer almaya başlamıştır. Ancak gayrimüslimlerin bu bölgedeki yoğunlukları hiçbir zaman azalmamıştır.

Galata'nın hareketliliği ve önemi, XVIII. yüzyılda Fener'in dış ilişkilerle önem kazanması, 1812'de başlayan veba salgını ve 1817'de Galata'nın büyük bir bölümünü yakan "Büyük Tophane Yangını" ile azalmıştır. Fakat 1826 yılında yaşanan "Vak'a-i Hayriye", Hristiyan Osmanlıların yoğun olarak yaşadığı Galata'nın kaderini değiştirmiştir. Bu tarihten itibaren başlatılan "Batılılaşma" hareketi ile Galata yine önemli ve canlı bir merkez haline gelmeye başlamıştır.⁴⁸ Günümüzde "Beyoğlu" olarak anılan bölge Osmanlı İmparatorluğu döneminde Galata'nın ötesi yani "Pera"⁴⁹ olarak anılmaktadır.

45 Eser Yüceci, *Haliç Siliüetinin Oluşum-Değişim Süreci*, s. 9.

46 Güçlü Örer, "İstanbul'un Kentsel Kimliği ve Değişimi", s. 99.

47 Bu tabir daha çok edebiyatçılar tarafından kullanılmıştır.

48 Özdemir Kaptan (Arkan), *Beyoğlu, Kısa Geçmişi, Argosu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 174-176.

49 Beyoğlu ve Pera'nın sınırlarının hangi alanları kapsadığı tartışma konusudur. Aynı zamanda günümüzde Beyoğlu olarak anılan bölgenin Osmanlı İmparatorluğu döneminde Pera olarak anıldığını ileri süren ve buna karşı çıkan araştırmacılar ve yazarları mevcuttur. Destekleyen yazar ve kaynaklar için bkz. Said Naum Duhani, *Beyoğlu'nun Adı Pera İken*, İstanbul: Çelik

Galata'nın en önemli kentsel odağı Galata Kulesi'dir. Galata Kulesi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmese de 507 yılında inşa edildiği ve 1348 yılında Cenevizliler tarafından günümüzdeline yakın formuna kavuşturulduğu ileri sürülmektedir.⁵⁰ Galata Kulesi yapıldığı tarihten günümüze kadar farklı işlevler için kullanılmıştır. XVI. yüzyılda savaş esirlerinin tutulduğu kule, XVII. yüzyılda mehterhane takımına ev sahipliği yapmış, XVIII. yüzyılda ise yangın gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır. Kule, 1509 yılında İstanbul'da gerçekleşen depremde büyük zarar görmüş ve 1510 yılında kulenin onarımı yapılmıştır. Bir yangın gözlem merkezi olarak kullanılan kule, 1794 ve 1831 yıllarında iki büyük yangın geçirmiştir. İkinci yangının ardından kuleye iki kat ilave yapılmış ve külah biçimindeki çatı ile kulenin üstü kapatılmıştır. Galata Kulesi kavuştuğu son formu ve günümüz kullanımı itibarıyla 66,90 metre yüksekliğindedir. Dış çapı 16,45 metre, iç çapı 8,95 metre, duvar kalınlığı ise 3,75 metredir.⁵¹

C. Cumhuriyet Dönemi ve Metropolleşme Sürecinde İstanbul

Kurtuluş Savaşı'nın ardından yaşanan sosyal, ekonomik ve politik gelişmeler sonucunda ülke genelinde fiziki mekanda değişimler yaşansa da, bu durumdan en çok İstanbul etkilenmiştir. Zaman içerisinde kentin yapısında, büyüklüğünde ve üçüncü boyutta öngörülemeyen değişimler yaşanmıştır. İstanbul'un değişim süreci başkentlik işlevini yitirmesiyle başlamıştır. Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle yurdun mali kaynakları Ankara üzerinde yoğunlaştırılmış; şehircilik anlamında halihazırda yoksullaşmış olan İstanbul ihmal edilmiştir. Bu da İstanbul'un daha yoksul bir görüntüye sahip olmasına neden olmuştur. 1930'lara gelindiğinde İstanbul için şehircilik adına girişimlerde bulunmaya başlanmıştır. Yabancı plancı ve mimarlara yaptırılan imar planları ile değişim süreci devam etmiş ve günümüz İstanbul topoğrafyası "eski İstanbul" yapısından çıkarak şekillenmeye ve ne yazık ki tarihinden kopmaya başlamıştır. 1940 yılı itibarıyla imar faaliyetleri başlamışsa da köklü değişiklikler 1950'lerde Adnan Menderes döneminde yaşanmıştır.

İstanbul'da 1950'li yıllarda başlayan kentsel nüfus artışı, günümüzde İstanbul'un doğal eşiklerin zorlanmasına sebep olan nüfus büyüklüğüne kavuşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, mevcudiyetinin her döneminde doğal ve mimari değerleriyle öne çıkan İstanbul'un topoğrafyası ve imajı değişmeye başlamıştır. Bu değişim özellikle 1960'lardan sonra gerek gecekonducularla ve sanayi tesisleriyle çepelere doğru yayılarak, gerekse tarihi kent merkezi içerisinde ölçüğü, mimari anlayışı, büyüklüğü, imajı kentsel dokuya uymayan yapı-

Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1990; Özdemir Kaptan (Arkan), *Beyoğlu, Kısa Geçmiş, Argosu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 17-19. Karşı çıkan yazar ve kaynaklar için örn. bkz. Çelik Gülersoy, "Beyoğlu'nun İlk Kapsamlı Etüdü", *Hürriyet Gazetesi*, 1992, s. 1-5.

50 Galata Kulesi'nin inşaa tarihi farklı kaynaklarda farklı biçimlerde ele alınmaktadır. 1348 yılında Cenevizliler tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir. Örn. bkz. Özdemir Kaptan (Arkan), *Beyoğlu, Kısa Geçmiş, Argosu*, s. 164.

51 <http://www.istanbul.net.tr>

lar eklenerek yaşanmıştır. 1973'te Boğaziçi, 1988'de Fatih Sultan Mehmet köprüleri ise kentin geleceğini etkileyen en önemli yapılar olarak tarihsel topoğrafyanın şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır. Konumu, güzergâhı, gerekliliği, sayısı, ulaşım modu ile hâlâ tartışma konusu olan Boğaz köprülerinin yol açtığı kuzeye doğru gelişme eğilimi, kentin kuzey ormanlarına zarar vermiştir.

1950'lerden sonra başlayan değişim süreci, kente beraberinde farklı kategorilerde problemler getirmiştir. Kentin doğu-batı ve kuzey yönündeki kontrolsüz gelişimi doğal ortama zarar vermeye başlamış ve kentin ekolojik koridorları, su kaynakları yoğun tahribata maruz bırakılmıştır. Tarihi kent merkezi kimliksiz, alanın imajına uymayan yabancı yapılar arkasında kaybolmuştur. Dünyanın herhangi bir kentinde karşılaşılabilecek modern mimari olarak lanse edilen yapılarla dünyanın hiç bir şehrinde olmayan tarihi İstanbul silüeti yok olmaya mahkûm bırakılmıştır. Kentin sivil mimari örnekleri, anıt eserleri, kültürü ve tarihiyle belleğinde yer etmiş Süleymaniye, Zeyrek, Fener gibi alanlar köhneme sürecine terk edilmiştir. Kentin çok hızlı bir şekilde nüfus alması, altyapı sorunlarının doğmasına ve hizmet sunumunun eksikliğine ve kalitesizliğine neden olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.

Cumhuriyet döneminde topoğrafyayı etkileyen en önemli gelişmeler Tarihi Yarımada'da Vatan ve Millet caddelerinin ve sahil yolunun açılması, Dolmabahçe-Karaköy arasının ve Bağdat caddesinin genişletilmesidir. Bir dünya kenti olarak gelişen ve günümüzde dünyanın önemli metropollerinden biri olan İstanbul için bu çalışmalar hayati önem taşısa da yolların genişletilmesi sırasında tarihi birçok yapının yıkılması büyük bir kayıp olarak değerlendirilmektedir. Bu yıkımların İstanbul ve İstanbullu kent bilincine vermiş olduğu bir diğer zarar da tarihi yıkımların modernleşme yolunda tarihi eserlerin yıkılmasının meşru olduğu düşüncesidir. Bu algı günümüze kadar yerleşmiştir ve İstanbul bu doğrultuda geliştirilmeye, "modernleştirilmeye(!)" çalışılmaktadır.

III. İstanbul'un Tarihsel Topoğrafya Araştırmaları

A. Genel

İstanbul'un topoğrafyasını bu konuda yayınlanmış eserler bağlamında değerlendirebilmek için öncelikle İstanbul şehrinin tarih boyunca üretilen literatür kapsamında derinlemesine irdelemek gerekmektedir. Bir şehri hakıyla tanımak ise ancak, o şehre tarih boyunca atfedilen isimlerin şehre verilmiş amaçlarından değiştirilme sebebine, şehrin üzerine kurulduğu coğrafyanın ikliminden topoğrafyasına, şehrin halkını oluşturan toplumların kültürlerinden ekonomilerine, yönetimlerine kadar geniş bir çerçevede ortaya konulmasıyla mümkün olabilmektedir. İstanbul'un da bu bağlamda tarihi topoğrafyasının oluşumunda en önemli faktör farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış ol-

masıdır. İstanbul'un kentsel gelişimi ve tarihsel topoğrafyası üzerine yazılan eserlerden en kapsamlılarından bir tanesi Wolfgang Müller-Wiener tarafından yazılan *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası* isimli eserdir.⁵² İçeriği açısından ele alındığında, bu alanda kaleme alınmış en detaylı çalışma olarak kabul edilmektedir. *17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul* kapsamında yazılan ve "Kent Tarihi", "Konstantinopolis" ve "İstanbul" olmak üzere üç ana kısımdan oluşturulan kitap, bu süreçte ayrıntılı bilgi vermekte ve tarihsel topoğrafyanın incelenmesi adına önemli bir kaynak kitap olmaktadır. Konu edindiği yüzyıllar içerisinde kente eklenen yapıları inceleyen, tarihî resim, gravür, plan ve haritalar ile günümüz belgelerini kıyaslayan eser, bu anlamda önemli bir kaynak eser olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada İstanbul'un kuruluş evrelerinden bahsedilmiş ve zamanla medeniyet katmanlarının kente eklenmesi sonucu gelişen tarihsel topoğrafyanın ayrıntılarına yer verilmiştir. Şehrin anıt eserleri, hamamları, camileri, kiliseleri, meydanları, limanları görsel malzeme kullanılarak ele alınmıştır. Kitabın son kısmı "İstanbul" da da Türk-İslâm kültürünün kente nasıl eklenildiğinden bahsedilmiştir. Kitap pek çok anlamda önemli bir kaynak eserdir ve bu anlamda üniversitelerdeki öğretim görevlileri tarafından öne çıkartılmaktadır. Ancak kitapta XVII. yüzyıldan Cumhuriyete kadar olan süreç ele alınmadığından tarihsel topoğrafyanın tamamını ortaya koymuş sayılmamaktadır. Müller-Wiener'in İstanbul'da Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün idareciliğini yapması ve bu kurumun arşivinden yararlanabilmesi kitaptaki görsel malzemeyi zengin kılmıştır. Aynı zamanda bir eğitimci olan ve İstanbul üzerine kaynak eser üreten Müller-Wiener'in İstanbul topoğrafyası ve kent tarihi üzerine yayımladığı diğer önemli eseri de *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*'dir.

Ayasofya Camii'ne atfedilen birçok farklı özel ve özgün öğelere ek olarak verilen bilgiler,⁵³ İstanbul şehrinin merkezi niteliğini radikal bir ifade ile vurgulamakta; başka bir deyişle asırlar boyu dünya ölçeğinde önemini koruyan şehre atfedilen anlamı ortaya koymaktadır. İstanbul'un tarihsel gelişimi ve topoğrafyasına herhangi bir kısmında atıfta bulunulan -istisnalar haricinde- tüm yayınlar, mutlaka "yedi tepe" üzerine kurulu olan bir bölüm kapsamaktadır. Özey tarafından Türkçeleştirilen *Memailik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, bu vurgunun iyi örneklerindedir. Yedi tepenin mahalle sınırları

52 Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

53 "Ayasofya Camisi'nin minaresinden geçen boylam dairesi, Başlangıç Meridyeni kabul edildiğine göre; 0 (sıfır) derece boylamında ve 41° 00' 16' kuzey enleminde yer aldığından, Yerküresi'nin en latif ve mutedil noktası ve eskiden beri karışma merkezi olarak ad verilmekte ve itibar olunmaktadır" ifadesi, Ali Cevad'ın 1897 tarihli *Memailik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı* adlı eserinin "İstanbul" bölümünden (c. 1, s. 72-91), Doç. Dr. Ramazan Özey'in aslına uygun olarak yaptığı çevirinin giriş cümlelerinden biridir ve Ayasofya'nın ve İstanbul'un önemini vurgulamaktadır.

ve diğer idari bölüntülerle bütünleşerek anlatıldığı kısımlar, eserin okuyucuda İstanbul şehrine öz bir taban oluşturmasını sağlamaktadır.

İstanbul'u genel çerçevede anlamlandırabilmenin diğer bir hayati adımı, şehrin topoğrafyasını oluşum süreciyle beraber kavrayabilmektir. Doğan Kuban'ın eserinde yer verdiği "İstanbul, denizin yarattığı ve yaşam verdiği bir kenttir. Surları, anıtları, sarayları, kiliseleri ve camileriyle iki deniz arasında dev bir geminin teknesi gibi yükselir"⁵⁴ ifadeleri, İstanbul'un anlaşılmasında topoğrafyadan bağımsız düşünmenin, topoğrafya olmaksızın hareket etmenin olanaksızlığını sade bir vurguyla ifade etmektedir. Zaten İstanbul'un bu görkemli ve ihtişamlı yapısının arkasında fazla engebeli olmayan ancak üzerinde inşa edilen yapıtların ihtişamlı görünüşüne izin veren ve adeta kaide üzerine inşa edilmiş bir şaheser görüntüsü veren fiziki topoğrafyanın çok önemli bir etkisi vardır. Aksi taktirde İstanbul, fazla engebeli olmayan düz bir ovada kurulmuş olsaydı, böylesine muazzam bir tarihî topoğrafyaya sahip olamazdı. Bu çalışmada bu nedenle özellikle yedi tepe üzerinde durulmuştur.

Bir şehrin kapsamlı biçimde irdelenebilmesi için en önemli koşullardan biri de kent hafızası ve bir başka deyişle bu hafızayı oluşturan mekansal sürekliliktir. Diğer şehirlere göre oldukça vurgulu ve belirgin bir biçimde "çok katmanlı" bir şehir olarak nitelenebilecek İstanbul'un bu anlamda en iyi şekilde ifade edildiği yayınlardan biri, *Uygarlıklar Beşiği Kent Belleği / Mekansal Süreklilikler İstanbul* olarak adlandırılan ve Bizans'tan Osmanlı'ya, Osmanlı'dan günümüze İstanbul şehrinin kentsel belleğini, tarihsel sürekliliğini, diğer bir deyişle kentin dönemsel olarak değişen kentli nüfusun farklılaşan yapısına rağmen "insan" faktörüne bağımlı biçimde sürdürülebilirliğini sistematik biçimde aktaran yayındır.⁵⁵

İstanbul gibi farklı tarihî ve kültürel katmanları bir arada barındıran şehirlerin anlaşılmasında hiç şüphesiz, kurumların da önemi büyüktür. Şehirde bulunan kurumlar ve bunlara ait binalar, şehirde geçen sosyal hayata ışık tutmakla kalmamakta; siyasi ve idari yaşamda yaşanan değişiklikleri de görünür kılmaktadır. Eyice *Tarih Boyunca İstanbul* adlı eserinde, mevcut durumda İstanbul'da hâlâ görülebilen kurumlar ve binalar ile yıkılmış, tarihte kaybolmuş yapıları sistemli bir şekilde aktararak, adeta şehrin anlaşılması yolunda oluşturulan bu sava somut bir kanıt oluşturmaktadır.⁵⁶

İstanbul'un genel perspektifte tarihine farklı bir bakış açısına, Murat Belge'nin eserlerinde rastlamak mümkündür.⁵⁷ Şehrin tarihsel süreçte yaşadığı gelişim, değişim ve dönüşümleri; günümüz İstanbul'u ile geçmiş zamanların

54 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*.

55 S. Ö. Yıldırım (ed.) ve D. Güney, *Uygarlıklar Beşiği Kent Belleği / Mekansal Süreklilikler İstanbul*, s. 101-109.

56 Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul*.

57 Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, s. 37.

İstanbul'u arasında sık geçişleri olan bir ilişki kurarak anlatan çalışmaları, tekdüze şehir tarihi belgeciliğinden farklı bir yorumla İstanbul tarihini anlama şansı sunmaktadır. Ayrıca yayında görsel malzemeye verilen referans, öğrenilen bilginin mekanla ilişkilendirilmesi ve İstanbul tarihine ilişkin olarak görsel hafızanın aktive edilmesi konularında da eşsiz bir yardımcı aracı oluşturmaktadır.

Şehrin tarihsel topoğrafyasının değerlendirilmesi aşamasında, Karadağ'ın yorumuyla kentsel çevrenin ifade edilmesi, coğrafi yaklaşımlarla mümkün kılınabilmektedir.⁵⁸ Tarihsel süreç içinde yönetim ve idarelerden bağımsız olarak kentsel gelişim ve kent ekolojisi arasındaki sürekli ve karşılıklı ilişkiyi tartışan bu çalışma, İstanbul özelinde olmaksızın "kent" genelinde tarih ve topoğrafya meselesinin önemine açıklık getirme ihtiyacına cevap vermektedir.

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı tarafından yayımlanan *Kıtaların, Denizlerin, Yolların, Tacirlerin Buluştuğu Kent İstanbul* isimli eser de tarihsel topoğrafyanın oluşum ve gelişim sürecine detaylı bir şekilde yer vermektedir. Kent içerisinde kurulan en ilkel yerleşmelerden günümüze kadar devam eden süreci görsel malzemelerden de yararlanarak ortaya koyan eser, bu gelişimi diğer pek çok eserde olduğu gibi Roma-Bizans-Osmanlı süreci ve Cumhuriyet dönemi olarak ele almıştır.

Şölen Çöl tarafından yapılan *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası* isimli çalışmada da İstanbul'un tarihsel topoğrafyası ve oluşum süreci tarih öncesi dönemden Cumhuriyet dönemine kadar yerleşmenin orijinal isimleri kullanılarak ele alınmıştır. Çalışmada fiziksel ve tarihî anlamda topoğrafya ayrımına gidilmiş ve tarihsel topoğrafyanın oluşumunda etkili olan sosyal, kültürel, ekonomik ve politik süreçlerden bahsedilmiştir. Bu çalışma bu anlamda özenle hazırlanmış bir sunumdur, basılmış bir kaynak eser değildir.

B. Bizans Dönemi Tarihsel Topoğrafya Araştırmaları

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, doğrudan İstanbul'un Bizans dönemi tarihsel topoğrafyasıyla ilgili yapılmış bir bilimsel makale ya da kitap çalışması bulunmamaktadır. Bu konudaki bilgilere ancak bu döneme ait bilimsel çalışmaların içerisindeki bilgilerden ulaşılabilmektedir. Bunun yanında bu konuda yapılmış söyleşiler bulunmaktadır. İstanbul'un Bizans dönemi tarihsel topoğrafyasıyla ilgili olarak bugüne kadar yapılmış çalışmaların önemli bir kısmı, birincil kaynaklara dayandırılarak o dönemin özelliklerinin verilmesi şeklinde olmuş, o dönemin günümüze bakan yansımalarını ele alan çalışmalara pek yer verilmemiştir. Ancak İstanbul'un tarihsel topoğrafyasına bakıldığında gerek Osmanlı İstanbul'unun gerekse Cumhuriyet İstanbul'unun topoğrafyasında, şekillenmesinde ve mekansal örgütlenmesinde İstanbul'un büyüme evre-

58 Arife Karadağ, "Urban Ecology: Geographical Approach to Urban Environment Analysis", *Ege Coğrafya Dergisi*, 18/31-47, İzmir, 2009.

lerinden sokak dokusuna, yollarından bölge sınırlarına ve yer adlarına Bizans döneminde topoğrafyanın önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.

İstanbul'un Bizans dönemini aydınlatmayı amaçlayan kaynaklarda pek rastlanmayan bir bakış açısı, Doç. Dr. Ayşegül Ağır'ın kendi doktora altlığını oluşturduğu *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*⁵⁹ adlı eserinde ilk defa gün ışığına çıkmaktadır. 2009 yılında İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nün yayınladığı eserde; özellikle Bizans ve devamında Osmanlı döneminde günümüzün İstanbul'unda Haliç sahili güneyi, Eminönü ve Tahtakale'yi içine alan bölgede yaklaşık 400 yıl varlığını sürdüren Venedik yerleşimi, Latin kökenli ticaret kolonileri ve Bizans sonrası süreçte de aynı bölgede önemini korumaya devam eden ticaret faaliyeti, ilişkiyel bir anlatımla ortaya konulmaktadır.

Memailik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati'nda İstanbul'un idari sınırlarının anlatıldığı kısımda, diğer pek çok yayından farklı olarak mekan; "yedi tepe", "mahalle" ve "zaman" öğeleri ile ilişkilendirilmiştir. İstanbul şehrinin mahalle bölüntülerinin anlatıldığı kısımda mekan-zaman ilişkisinin kurulmasında yer yer belirgin bir güçlük yaşanmaktadır. Burada zamanla -içinde bulunulan dönemle- bağlantının kurulmasında, döneme özgü önemli mekan, anıt ve mahalle isimleri en önemli aracı oluşturmaktadır.

Sınır kavramı, özellikle tarihî kentlerde güvenlik olgusuyla doğrudan ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizans dönemi içinde İstanbul şehri düşünüldüğünde özellikle önem taşıyan diğer bir yapı da surlardır. Dönem dönem yıpranan, yenilenen, genişletilen surlar; Bizans döneminde İstanbul işlenirken, her zaman birincil belirleyici şehir sınırı olarak karşımıza çıkmaktadır. Surlarla beraber önem kazanan bir diğer konu, su kaynakları ve kente su taşıma sistemleri, kanallar ve şüphesiz sarnıçlardır. Bu konuda kapsamlı olarak nitelendirilebilecek bir çalışma, Bono, Crow ve Bayliss⁶⁰ tarafından 2001 tarihinde yayınlanan "The Water Supply of Constantinople: Archaeology and Hydrogeology of an Early Medieval city" başlıklı makaledir. Bu çalışmada İstanbul şehrinin doğal su kaynakları ve hinterland ilişkileri ile kente kullanım ve içme suyu taşıma amacıyla yapılmış yapılar, özellikle sarnıçlar konumları ve özgün nitelikleri ile ele alınmaktadır.

Şehrin topoğrafyası çözümlenirken bir diğer önemli husus, sokaklar, konut ve işlev alanlarının mekanda yer seçme eğilimleridir. Dark'ın⁶¹ Bizans dönemini aydınlatmaya yönelik çalışmalarında, V. yüzyıl ve XII. yüzyıl arasındaki

59 Ayşegül Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2009.

60 P. Bono, J. Crow, R. Bayliss, "The Water Supply of Constantinople: archaeology and hydrogeology of an Early Medieval City", *Environmental Geology*, Ekim 2001, c. 1/11-12.

61 K. R. Dark, "Houses, Streets and Shops in Byzantine Constantinople From the Fifth to The Twelfth Centuries", *Journal of Medieval History*, 2004, 30/83-107.

süreçte İstanbul şehrinin topoğrafik ve kentsel anlamda Roma döneminin etkisi altında gösterdiği gelişim, döneme ait sokak planlarına referansla anlatılmakta, eserde yer yer mimari ölçekte işlev alanlarının ayrıntılı çizimlerle değerlendirilmesine varan kapsamda çalışmalara yer verilmektedir. İşlev alanları ve kenti oluşturan yapılara dair diğer bir önemli çalışma, Meriçboyu⁶² tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu çalışmada İstanbul'un tarihsel süreçte gösterdiği gelişim Bizans dönemi odağında ve tarih öncesi çağlardan Osmanlı dönemine kadar geniş bir çerçeve içinde ele alınmaktadır. Tarih ve mekan ilişkisinin kurulmasında bu denli ayrıntılı bir bakış açısı, tarihsel topoğrafyayı anlama uğraşında şüphesiz son derece önemlidir.

İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının oluşumunda, başkentliğini yaptığı üç İmparatorluk; Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel, ekonomik ve idari etkileri yüksek bir önem taşımaktadır. Bu aşamada, bu idari dönemlerin birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi kadar; dönemler arasındaki geçiş aşamaları da önemlidir. Bu alanda önemli bir çalışma, Jr. Speros Viryonis⁶³ tarafından hazırlanan "The Byzantian Legacy and Otoman Forms" başlıklı makaledir. Bizans döneminin İstanbul'unu, yönetsel, mekansal ve özellikle toplumsal olarak değerlendirirken sürekli Osmanlı dönemine referansla ilerleyen bir yöntem benimseyen bu çalışma, kentin tarihî topoğrafyasının anlaşılmasında önemli bir basamak olarak nitelendirilebilmektedir.

Tarihsel topoğrafyanın algılanmasında kentsel açık alanlar tartışılmaz bir öneme sahiptir. Bu konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma, Aybike Yıldız⁶⁴ tarafından hazırlanan tez çalışmasıdır. Kentsel açık alanlar kapsamında meydanlara ve bu bağlamda, Beyazıt, Sultanahmet ve Taksim meydanlarına odaklanan çalışma, idari dönemlerin meydanlar ve diğer kentsel açık alanlar üzerine etkilerini, toplumsal ve kültürel faaliyetler ışığında ele alarak önemli bir derleme çalışmasını sunmaktadır.

C. Osmanlı Dönemi Tarihsel Topoğrafya Araştırmaları

Osmanlı dönemi İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının incelenebilmesi bu dönemin her anlamda özümsemesi ile mümkün olmaktadır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu sosyal, ekonomik, politik ve kültürel olarak çok farklı ve özgün yapıda bir imparatorluktur. İslâm dininin etkisinde ve kültüründe kalmış, ekonomik anlamda çok gelişmiş, farklı dinlere mensup toplulukları kendi içe-

62 Yıldız Akyay Meriçboyu, *Tarih Öncesi Çağlardan Osmanlı Devrine Kadar İstanbul'un Tarihsel Gelişimi ve Bizans'ın Temel Yapıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1991.

63 Speros Viryonis Jr., "The Byzantian Legacy and Otoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, 1969-1970, 23/24, s. 251-308.

64 Aybike Yıldız, "Tarihsel Birikime Sahip Kentsel Açık Alanların Dinamizmi-İstanbul Kent Örneği; Beyazıt Meydanı, Sultanahmet Meydanı ve Taksim Meydanı", İstanbul Teknik Üniversitesi, 2007.

risinde yüzyıllarca barındırmış bir İmparatorluktur. İmparatorluğun bu özelliklerinin sembolü de şüphesiz İstanbul şehridir. Dolayısıyla İstanbul'un bu dönemde gelişimini ve değişimini anlamak ve ortaya koyabilmek ancak o dönemi fizik mekan ve sosyal yapı unsurlarını bir arada değerlendirmekle mümkün olabilmektedir.

Doğan Kuban İstanbul'un kent tarihini ortaya koyduğu eserinde İstanbul'un yalnızca mekansal gelişimine değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel gelişimine de yer vermiştir. Farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan kent vurgusuna bu eserde sosyo-kültürel bakış açısıyla yaklaşmış ve bu kentin aslında farklı dinlere mensup büyük imparatorlukların başkenti olduğu vurgusu yapılmıştır. Osmanlı imparatorluğu döneminde Türk-İslâm kültürü eserlerinin Hristiyan gücünün simgeleriyle bezenmiş bir kent üzerinde inşa edilmesi ve kentin bu anlamda nasıl özgün bir nitelik kazandığı vurgusu yapılmıştır. İslâm kültürünün etkilerinin fiziki mekanda nasıl hayat bulduğuna, şehrin dokusunu ve topoğrafyasını nasıl değiştirdiği hususuna Murat Belge de "İslâm'ın fani dünya ideolojisi" ifadesi ile değinmektedir.⁶⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun destansı gücünün fizik mekanda yansıtılması düşüncesi ve dönemin padişahlarının politik hırslarının aksine İslâm kültürünün getirmiş olduğu alışkanlıklar kendi içerisinde bir tezatlık teşkil etse de çözüm olarak gücün simgesinin camiler ve külliyele aracılığı ile ortaya konmasının ifadesi, eserde İstanbul'un yalnızca bir fiziki mekan olarak algılanmadan ele alındığının göstergesidir. Bu bağlamda topoğrafyanın neden ve nasıl camilerle, külliyele, saraylarla geliştiği ve bu yapıların ölçekleri ortaya konmuş ve dönemin güçlü Avrupa-Hristiyan kentleri ile karşılaştırılmıştır. Doğan Kuban'ın İstanbul üzerine hazırladığı çalışmaların pek çoğunda dinsel farklılıklara ve farklılığın getirdiği mekansal yansımalara vurgu yapılmaktadır.⁶⁶

Doğan Kuban *İstanbul Bir Kent Tarihi* isimli eserinde pek çok görsel malzemenin yararlanmış. İçerik ve yöntem bakımından Müler-Wiener'in *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası* isimli eserine bu bağlamda benzemektedir ve bazı yerlerde bu kitap kaynak olarak gösterilmektedir. Doğan Kuban'ın eserlerini tarihsel topoğrafya açısından özgün kılan İstanbul kent tarihini ve yapısını, kurulduğu günden günümüze kadar ele alması, tarihî bir kentin metropolleşme sürecinin ve yaşadığı problemlerin ortaya konmasıdır. Batılılaşma sürecini, Lale Devri'ni, Sanayi dönemini, Cumhuriyet dönemini aktaran eseri, bu bağlamda Müler-Wiener'in kaynak eserinden daha kapsamlı bir yayın olarak karşımıza çıkmaktadır.

65 Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, s. 18.

66 Kendini "İstanbul kentinin tarihçisi ve yazarı olan bir İstanbullu" olarak ifade eden Doğan Kuban İstanbul'un tarihi üzerine pek çok eser ortaya koymuştur. Hristiyan ve Müslüman toplumların fizik mekanı nasıl farklı biçimlerde şekillendirdiğini eserlerinde dile getirmektedir. *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları* isimli eserinde de tıpkı *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul* adlı eserinde olduğu gibi bu sosyo-kültürel temalara değinmiştir.

İslâm kültürü, İstanbul'da tarihsel topoğrafyanın gelişim ve değişim sürecine etkili olan en önemli unsurlardan biridir. Fakat İstanbul'un fethedilmesi ile beraber keskin bir değişim ve dönüşümden de tam olarak söz etmek mümkün değildir. Çünkü İstanbul kozmopolit yapıda bir kenttir yani Hristiyan, Müslüman ve Musevi halk bir arada kent içerisinde yaşamıştır. Bu durum anıtsal yapılarda yansıma bulmasa da konut alanlarında özgün bir yapılanmanın oluşmasına neden olmuştur. Konut alanları bu anlamda tarihsel topoğrafya içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. İlhan Tekeli, Osmanlı'da mahalle ve konut alanlarına ilişkin değerlendirmelere "Urban Patterns in Anatolia: Organization and Evolution" isimli makalesinde yer vermiştir. Farklı etnik grupların kent içerisinde nasıl konumlandıkları- konumlandıkları ve konut alanlarında gelir gruplarına göre nasıl ayrışmaların bulunduğu bu makalesinde ele alınmıştır.

İslâm kültürünün etkilerinden bir diğeri de konut alanlarında kullanılan ahşap malzemedir. İstanbul'un fethedilmesi sonrasında İslâm kültürünün etkisi ve malzemenin ucuz olması gibi etkilerle şehir içerisinde özellikle konut alanlarında ahşap yapılaşma artmıştır. İstanbul'un konut alanları, özgün mimarisi ve yapı malzemesi ile farklılaşarak tarihsel topoğrafyanın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Fakat XIX. yüzyıla gelinceye kadar çıkan yangınlar sonucu bu özgün eserler tahrip olmuş, yok olmuş ve pek çoğu günümüze aktarılamamıştır. Zeynep Çelik de Fener, Balat gibi semtlerin bu bağlamda tahribatına, konut alanlarının ve yol dokusunun değişimine ve farklı bir konut dokusunun oluşmaya başladığına *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul* isimli eserinde yer vermiştir.

Üç büyük imparatorluğa ve farklı dinlere mensup topluluklara sahip özel bir coğrafya üzerinde kurulmuş İstanbul şehrinin bu nitelikleri Sercan Özgencil Yıldırım tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Fiziksel olarak özel bir topoğrafya üzerinde kurulan şehrin ilk kurulduğu alan olan Tarihî Yarımada içerisinde yedi adet tepe bulunmaktadır. "Yedi Tepeli Kent" olarak ifade edilen İstanbul'un yedi tepesi de bu alandadır ve bu yedi tepe tarih boyunca anıt eserlerle simgelenmiş ve vurgulanmıştır. Osmanlı dönemi öncesi yapılan kiliseler, Osmanlı İmparatorluğu sonrasında bu alanda yapılan camiler yedi tepeyi vurgular niteliktedir. Bu bağlamda fiziksel topoğrafya, medeniyetlerin güç sembolleri ile vurgulanarak özgün bir tarihsel topoğrafyaya bir anlamda dönüştürülmüştür. Sercan Özgencil Yıldırım'ın *Uygarlıklar Beşiği Kent Belleği / Mekansal Süreklilikler İstanbul* isimli eserinde fiziki topoğrafyanın özgünlüğü ve özelliği, medeniyetlerin sürekliliği ve fizik mekanı katmanlar halinde nasıl biçimlendirdiği, yedi tepenin nasıl vurgulandığı ve dünyanın hiçbir şehrinde bulunmayan özgün İstanbul silüetinin nasıl oluştuğu ayrıntılı bir şekilde, sivil mimari eserler mimari özellikleri, konumları ve özellikleri tek tek incelenerek ele alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde toplumun dinî inancı, yaşam alışkanlıkları kente pek çok anlamda yansıtılmıştır. Kent içerisindeki yeşil kurgusu ve topoğrafyanın bu anlamda gelişimi de Güçlü Örer'in "İstanbul'un Değişen Kentsel Kimliği ve Değişimi" konu başlıklı tez çalışmasında demografik yapı, sosyal yapı, değişen ihtiyaçlar ve kentsel donatılar bağlamında ele alınmıştır. İstanbul'un medeniyetler boyunca değişimi ve gelişimi, farklı kültürlerin kente eklenerek, kente kazandırdıkları ya da kent belleğinden neleri sildikleri Semavi Eyice tarafından incelenmiş ve bu konuda farklı eserler üretilmiştir. *Tarih Boyunca İstanbul, Eski İstanbul Notları* gibi eserlerle İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının değişimi gerek yapı ölçeğinde gerek de kent genelinde incelenerek ele alınmıştır. İlk Çağdan Türkleşmeye yani Fetih dönemine kadar olan süreçte inşa edilen surlar, anıt eserler, kiliseler, meydanlar ve fetih sonrasında İslâm kültürüne sahip güçlü bir imparatorluğun bu kent üzerine inşa ettikleri tarihsel süreç içerisinde ele alınmıştır. Yine bu kapsamda kaybolan eserlere de yapı ve parsel ölçeğinde değinilmiş ve topoğrafyadaki değişim ele alınmıştır. Medeniyetlerin kenti biçimlendirişleri, gelişen nüfus, ekonomik yapı ve talepler kapsamında kente eklenen yapılar ve bu yapıların nitelikleri Sercan Özgencil Yıldırım tarafından ele alınmıştır.

İstanbul'un kentsel gelişimi ve değişimi pek çok esere konu edilmiştir. Kentin yapı ölçeğinde değişimlerini ve Tarihî Yarımada içerisinde yer alan özgün mimariye sahip semtlerin gelişim ve değişim sürecini Murat Belge de *İstanbul Gezi Rehberi* isimli kitabında incelemiştir.

D. Cumhuriyet Dönemi Tarihsel Topoğrafya Araştırmaları

İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının gelişiminin son evresi olan Cumhuriyet dönemi, İstanbul'un tarihi ile kıyaslanınca oldukça kısa bir dönem olsa da bu dönem tarihî topoğrafyanın şekillenmesinde önemli bir yer işgal etmektedir. Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan süreç, İstanbul'un metropolleşme süreci olarak değerlendirilebilmektedir. İstanbul'un bu önemli dönemini Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi* isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu kaynak Cumhuriyet dönemini ele alış şekliyle diğer kaynak eserlerden ayrılmaktadır. Bu eser öncelikli olarak iki kitap şeklinde bölümlenmiştir. İkinci kitap, "Osmanlı Başkentinin Kuruluşu", "Batılılaşma Süreci" ve "Cumhuriyet Dönemi" olmak üzere üç ana bölümde ele alınmıştır. Kuban'a göre İstanbul'un geçirdiği savaşlar ve başkent statüsünün kaldırılması sonrasında ekonomik anlamda tam manasıyla çöküş yaşamamasının sebebi İstanbul'un bir kültür ve uygarlık merkezi olmasıdır.

1930'lara kadar kent içerisinde yapılan çalışmalar sokakların iyileştirilmesi ve küçük parkların yapılması gibi küçük müdahalelerdir. 1933 yılı itibarıyla kentin planlanması için yabancı plancılar ülkeye çağırılmış ve Hermann Elgoetz'ün önerisi kabul edilmiştir. Bundan sonra kentin gelişimi ve topoğraf-

rafyanın şekillenişinin temelini Elgoetz'in önerisi oluşturmuştur. İstanbul'un şekillenişini etkileyen diğer önemli plancı da Henri Prost'tur. Prost'un planları ve etkileri 20 yıl sürmüş ve kent topoğrafyası bu planlar doğrultusunda gelişmiştir. Bu planların kente olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. Tarihi Yarımada içerisinde yüksekliklerin sınırlandırılması kararı, kent silüetinin korunması ve günümüze kadar ulaşmasında önemli bir planlama örneğini oluştururken, öte yandan Haliç'e yoğun ve kirlenici sanayinin önerilmesi, bölgede büyük tahribata yol açan bir karar olarak yorumlanmaktadır.⁶⁷ Kuban, bu dönemi 1923-1950 arası olarak kaleme almış ve 1950 sonrasını İstanbul kenti açısından dönüm noktası olarak ele almıştır. İnönü döneminin İstanbul'unu ve değişikliklerine yer veren çalışmalardan bir tanesi 1943 yılında Abidin Daver, Mazhar N. Resmor ve Safa Günay tarafından ele alınmış ve *Güzelleşen İstanbul* başlığıyla yayımlanmıştır.⁶⁸ Eserde dönemin değişiklikleri, restorasyon çalışmaları ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Cumhuriyet sonrası İstanbul şehrinde, Osmanlı döneminin kentsel izleri uzun yıllar boyunca kentsel mekanda kendini göstermeye devam etmiştir. Osmanlı döneminde ilk çalışmalarına başlanan şehir planlama faaliyetleri, Cumhuriyet döneminde hız kazanmış ve genç Cumhuriyet'in İstanbul'u Henri Prost tarafından kapsamlı planlama çalışmalarına tabi tutulmuştur. Bu planlama faaliyetini günümüze aktaran önemli bir çalışma Cana Bilsel⁶⁹ tarafından hazırlanmış olup, bu konuda önemli bir envanter niteliği taşımaktadır.

Henri Prost'un planlamasıyla ilgili yapılan çalışmalardan bir diğeri de Prof. Dr. Turgut Cansever tarafından kaleme alınmıştır. Cansever çalışmasında Prost'un planının tarihî ve kültürel yapıyı korumaya yönelik değil, İstanbul'un modernleşmesine yönelik teknokratik bir plan olduğundan bahsetmekte ve bu tavrını da eleştirmektedir. Bunun yanında Cansever'e göre Prost'un planının önemli iki tane olumlu yaklaşımı vardır. Bunlardan ilki İstanbul'un silüetinin yüksek yapılar arasında kaybolmasını önlemek amacıyla rakımı 40 metreden daha yüksek olan yerler için getirdiği 12 metre (4 kat) kat sınırlaması iken, ikincisi İstanbul'un su kaynaklarını ve ormanlarını korumak amacıyla şehri kuzeve doğru gelişimini engelleme yaklaşımıdır.⁷⁰ Bunun dışında Prost'un planını bir diğer olumlu yaklaşımı İstanbul için öngördüğü yol sistemidir. İstanbul'un topoğrafyasından da faydalanarak fazla kamulaştırmaya gitmeden tünel, köprü ve viyadükleri birbirine bağlayabilmiştir.⁷¹

67 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, s. 383-384.

68 Abidin Daver ve Mazhar N. Resmor, *Güzelleşen İstanbul*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.

69 Cana Bilsel, *Henri Prost'un İstanbul Planlaması Çalışmaları (1936-1951) Üzerine Dokümantasyon Araştırması ve Envanter Hazırlanması*, Ankara, 2008.

70 Turgut Cansever, *Ev ve Şehir*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994, s. 22.

71 İlhan Tekeli, "İcabında Plan", *İstanbul Dergisi*, İstanbul, 1993, sy. 4, s. 31-32; Mehmet Bengü Uluengin ve Ömer Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Mo-

İstanbul'un Cumhuriyet dönemine ilişkin diğer bir çalışma, konuyu Osmanlı döneminde gerçekleşen fetihten Cumhuriyet dönemine ve giderek günümüze kadar İstanbul kent mekanında görülen değişimler kapsamında ele alan Ökten ve Can'ın çalışmalarıdır.⁷²

1950-1960 sonrası dönem, Menderes dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Amerika'dan 1947-1951 yılları arasında alınan Marshall yardımları sonucunda modern bir kent, bir anlamda Amerikan kenti oluşturma çabası görülmektedir. Bu dönemde kente pek çok müdahale yapılmıştır. Trafik rahatlatmak adına büyük cadde ve bulvarlar açılmış; fakat bunlar tarihî mirası yok ederek gerçekleştirilmiştir. Tarihsel topoğrafyanın gelişiminde Vatan ve Millet caddelerinin açılması bu dönemde gerçekleştirilen en önemli çalışmalar olarak kent belleğinde yerini almıştır. Bu tarz müdahalelerin gerçekleştirilmesinde şüphesiz en önemli etmen nüfustur. Çünkü bu dönemde İstanbul kentinin nüfusu iki katına çıkmıştır. Eski İstanbul'un nüfusu ve kent kimliği ile yakın dönem İstanbul nüfus büyüklüğü ve kentsel kimliği birbirinden farklılaşmaya başlamış; bir yaya kenti olan İstanbul'un metropolleşmeye giden sürecinde mevcut ulaşım ağı ve ulaşım modları yetersiz kalmaya başlamıştır. Yeni bir kent yaratma isteği doğrultusunda atılan adımlar kent içerisindeki spekülasyonları arttırmış; İstanbul kenti ve kent belleği açısından önemli olan tarihî semt ve mahalleler gecekondulaşma sürecine girmişlerdir. Kuban'a göre Menderes operasyonları, yarı kırsal bir toplumun modern kent yorumunu yansıtmaktadır. Sürekli göç sonucu kentsel-kırsallaşma ya da kırsal-kentleşme yaşanmıştır. Bu dönemde İstanbul'da bu değişimlerin yaşanmasının aşırı göç almasının ve gecekondulaşmanın yaşanmasının nedeni de bu dönemin plansız dönem olmasıdır. İstanbul Nazım Planı çalışmaları bu dönemde sürdürülse de tamamlanamamış ve uygulamaya geçirilmemiştir.⁷³

1960 sonrası dönem Türkiye ve İstanbul için planlı kalkınma dönemi olarak ele alınmaktadır. Ancak İstanbul'da yaşanan gelişmeler hiçbir zaman planları takiben gerçekleşmemiştir. Kent kimliği, tarihi, tarihsel topoğrafyası, imajı, silüeti korunması gereken değerler olarak kentin gündeminde, plancılardan ve yöneticilerin kaygılarında kalsa da hızlı ve kontrolsüz kentleşme, sanayileşme, ekonomik kaygılar, arazi spekülasyonları, küreselleşme gibi kapitalist ekonominin yaptırımları, İstanbul'u tarihinden zamanla kopmaya başlayan bir kent haline getirmiştir. Bu eğilimler, teknolojik gelişmeler ve diğer dünya kentlerine adapte olma süreci kapsamında 1960 sonrasında İstanbul'da topoğrafyayı etkileyecek değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bunlardan en

dernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (TALİD), İstanbul, 2005, c. 3, sy. 6, s. 353-436.

72 Sadettin Ökten ve Aynur Can, "Fetih'ten Günümüze İstanbul Kent Mekanının Oluşumu", *Türkler*, c. 10, Ankara, 2002, s. 544.

73 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, s. 389-399.

önemlisi 1973 yılında ilk Boğaz Köprüsü'nün; 1988 yılında ise Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün kente eklenmesi olmuştur. Bu köprülerin yapılması metropolleşme sürecinde bir kent için oldukça önemli olsa da bu köprüler yapım öncesi tartışmaları haklı çıkarmış ve Boğaz'ın tepelerine çirkin yapılaşmaları beraberinde getirmiştir.

1980'lere gelindiğinde gökdelenler ve büyük alışveriş merkezleri İstanbul'da yer almaya başlamışlardır. 1980'lerden günümüze kadar da bu eğilim artan talep doğrultusunda devam etmiş ve günümüzde İstanbul'un yeni simgeleri süper marketler, alışveriş merkezleri ve dünyada benzerlerine sıklıkla rastlanan gökdelenler olmuştur. Bu yapılar için Kuban " ... *arazi ve bina spekülasyonlarının en uygun simgeleridir*" ifadesini kullanmaktadır.⁷⁴

Günümüzde on iki milyonluk nüfusu ile İstanbul, antik şehir kalıntılarını korumaya çalışan, üç büyük imparatorluğun kültür ve medeniyet izlerini geleceğe taşıma kaygısı taşıyan; aynı zamanda da dünya konjonktüründe diğer kentlerle yarışırken yapılaşmaya devam eden bir metropoldür. Bu çelişkileri, yöneticileri, kendini *İstanbullu* hisseden ya da hissetmeyen yaşayanları, spekülâtörleri ve pek çok değişik aktörü ile tarihsel topoğrafyasını geliştirmeye devam etmektedir. Doğan Kuban, İstanbul'un bu sürecini *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları* isimli eserinde ele almıştır. İstanbul'u bir yol kenti olarak tanımlamış, kültürel ikilemden, kentlileşememekten bahsetmiş ve tarihsel topoğrafyaya şu şekilde atıfta bulunmuştur: "Topoğrafyanın ve tarihin mirası olmasa, İstanbul'da güzeli bulmanın artık çok zor olduğunu itiraf etmeliyim."⁷⁵

IV. Değerlendirme ve Sonuç

Roma ve Bizans İmparatorlukları dönemlerinden Osmanlı İmparatorluğu dönemi, Cumhuriyet dönemi ve günümüze kadar yapılar bağlamındaki değişimler incelendiğinde mekanların işlevsel özelliklerinde genellikle devamlılığın hakim olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Roma dönemindeki bir kilisenin daha sonraki dönemlerde yine kilise ya da cami olarak, ya da Roma dönemindeki bir forumun zamanla bir meydana dönüşerek varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bunun yanında İstanbul'un bugünkü idari ve işlevsel bölgelere ayrılmasında İstanbul'un fiziki ve tarihî topoğrafyasının saptayıcı ve çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle de İstanbul'un birçok semti veya ilçesi (Fatih, Fener, Balat, Eyüp, Galata, Ortaköy, Boğaziçi, Üsküdar, Kuzguncuk, Kadıköy, vb.) kent belleğinde belirli özellikleriyle ön plana çıkmışlar ve bu özellikleriyle özdeşleşmişlerdir. Farklı kültürlerin, farklı

⁷⁴ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 413.

⁷⁵ Doğan Kuban, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 2010, s. 357.

dinî inançların, farklı mimari yapıların ve çok farklı ekonomik faaliyetlerin gelişimine izin vermiş olan İstanbul, birçok farklılığı ve zenginliği bünyesinde birleştiren dünyanın önemli belleklerinden biri haline gelmiştir. Tarihî topoğrafyasıyla İstanbul, birçok dünya şehrinin gelişen teknoloji ve iletişim araçlarıyla ancak XX. yüzyılda ulaşabildiği seviyeye asırlarca önce ulaşmıştır. Bunun yanında tarihsel perspektif içerisinde kent mekanları gözlemlendiğinde, bu mekanların farklı dönemlerde, farklı ölçeklerde geliştikleri görülmektedir. Bunun en önemli nedeni fiziksel, sosyo-ekonomik ve kültürel ihtiyaçların ve önceliklerin zaman içerisinde değişmesidir. Sonuç olarak, değişimlerin ve sürekliliklerin yaşandığı İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının şekillenmesinde fiziki topoğrafyanın, mekansal özelliklerin, tarihsel sürecin, sosyo-ekonomik yapının, kültürel birikimin ve tipolojinin etkili olduğu söylenebilir.

İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının incelenmesi oldukça kapsamlı bir çalışmadır. Tarihî topoğrafyanın incelenmesi konusunda pek çok kaynak eserden yararlanmak gerekmektedir. Bir literatür değerlendirmesi ve tarihsel topoğrafya araştırması olan bu çalışmada da, pek çok araştırmacının literatüre kazandırdıkları incelenmiştir. Topoğrafyanın kurgulanma ve gelişim süreci İstanbul kenti için çok uzun bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Bu bağlamda araştırmacılar ortaya koydukları eserlerinde kuruluşundan günümüze kadar olan süreci ele almakta zorluk yaşamaktadırlar ve eserlerinde İstanbul'un belirli dönemlerini ortaya koymaktadırlar. Yapılan araştırma sonucunda, İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının, tüm medeniyetleri ve günümüzü kapsayacak süreçte üç eserde ele alındığı görülmektedir. Bu eserler, Doğan Kuban tarafından kaleme alınan *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Semavi Eyice tarafından kaleme alınan *Tarih Boyunca İstanbul* ve Türk Tarih Vakfı tarafından yayınlanan *Kıtaların, Denizlerin, Yolların, Tacirlerin Buluştuğu Kent İstanbul* isimli eserlerdir. Çalışmanın konu başlığı ile birebir ilişkili olan eser ise, tarihsel topoğrafyayı XVII. yüzyıla kadar ele alan, Wolfgang Müller-Wiener tarafından yazılan *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*'dir.

İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası ve Literatür Değerlendirmesi

Mehmet KARAKUYU, Saadet Tuğçe TEZER, Hatice BALIK

Özet

Tarihin üç önemli imparatorluğuna başkentlik yapmış olan İstanbul şehri, gerek fiziksel gerekse sosyal açıdan özgün ve tümüyle incelenmeye değer bir yapıya sahiptir. Kentin mevcudiyeti boyunca fiziki topoğrafyası ve sosyal topoğrafyası, tarihsel

topoğrafyanın oluşumunda başlıca etmenler olmuşlardır. Bu eşsiz topoğrafyasının sunduğu dinamik yapı, tarihin farklı dönemleri boyunca farklı biçim ve boyutlarla gerçekleşen şehirleşmeye de yansımış, büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Bu özel şehrin, toplumsal ve fiziksel katmanların birlikteliğiyle oluşan yapısı incelenirken açıklığa kavuşturulması gereken ilk konu, bu yapının temelini ve şehrin zeminini oluşturan zengin coğrafi özelliklerdir. Şehirlerin gelişimiyle beraber insan eliyle şekillenen mekan ve mekana yapılan müdahaleler, şehrin fiziksel yapısına eklenmektedir. Başka bir deyişle şehrin yapısına, toplumun kimliğinin ve o mekan üzerinde gerçekleşen toplumsal yaşamın izlerini katmaktadır. Şehrin sosyal topoğrafyası ise farklı medeniyetlerin İstanbul'u kendilerine fiziki mekan olarak seçmelerinden doğmuş ve gelişmiştir. Farklı dinlere mensup medeniyetler kendi yaşam biçimlerine ve yaşam alışkanlıklarına uygun olarak fiziki mekanı şekillendirmişlerdir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde tarihsel topoğrafyanın fiziki ve sosyal topoğrafyanın sentez ürünü olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım olmaktadır.

Farklı meslek gruplarına mensup bilim insanları İstanbul kent tarihi ve tarihsel topoğrafyası üzerine çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu çalışmaların oluşturulması kenti anlamak, kentin gelişimini tanımlayabilmek, kent belleğinde nelerin olduğunu tekrardan görebilmek, kente bundan sonra yapılacak müdahalelerin rasyonelliğini sınamak ve en önemlisi kentli bilincini geliştirmek adına oldukça önemlidir. Bu çalışma İstanbul'un kent tarihi, gelişim süreci, mimarisi, tarihi semtleri, geçirdiği önemli dönemleri ve tarihsel dönüm noktaları üzerine yazılmış pek çok kaynaktan yararlanılarak üretilmiştir. Bu bağlamda bu çalışma, tarihsel katmanlar ve şehrin yapısal öğelerinin paralel bir biçimde birbirini beslemesi ile örülmüş, farklı eserlerin ortaya koydukları ve literatüre kazandırdıkları ile beslenmiş, kent tarihine ve fiziki mekanın oluşumunda etkili olan sosyal yapılanmaya da göndermeler yaparak son şeklini almıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Tarihsel topoğrafya, Yedi tepe, Şehir tarihi, Kent silüeti

The Historical Topography of Istanbul: A Literary Review

Mehmet KARAKUYU, Saadet Tuğçe TEZER, Hatice BALIK

Abstract

Istanbul is a city that has served as the capital for three important empires; it is a unique place that deserves to be analyzed, both physically and socially. The physical and the social topographies have been the most effective factors in shaping the historical topography throughout the existence of the city. The dynamic structure offered by the unique topography is reflected in the urbanization that has occurred in various forms and dimensions; to a large extent this has been the determining factor in the process. The first subject that should be taken into consideration when analyzing the structure of this unique city, which has been formed with the unification of the social and physical strata, are the rich geographical features that form the basis of the structure and the foundations of this city. The locations that have been shaped by

human beings and the human interference in the physical structure of the city, when added to the natural development, create the physical structure of the city. In other words, the traces of social life that take place in the physical plane and the social identity are included in the physical structure of the city. The social topography of the city was created by and improved upon by the different civilizations that selected Istanbul as their physical setting. Civilizations made up of members of different religions have formed the physical space in keeping with their life styles and living customs. When we examine the matter in this context, it can be said that the historical topography is the product of a synthesis of the physical and social topographies.

Researchers who belong to different occupational groups have produced studies on the urban history and historical topography of Istanbul. Such studies are very important for understanding the city, identifying the development of the city, recalling once again what is in the city's memory, examining the rationality of any undertakings carried out in the city in the future, and, most importantly, in examining the development of a sense of the urban. This study has been produced by benefiting from the many sources which have been written about the urban history, the developmental process, the architecture, the historical neighborhoods, the important eras and the historical turning points in Istanbul. In this context, this study has been formed and fed by the historical layers and the structural constituents of the city in a parallel manner, nurtured by what has been produced and gained from different sources of literature and has taken on its final shape by referring to urban history and the social structure which has been effective in the formation of the physical space.

Keywords: Istanbul, Historical topography, Seven hills, Urban history, Urban silhouette